

A FÖLDRAJZI NEVEK GYŰJTÉSÉNEK HELYZETE
ÉS FELADATAI

Tisztelt közönség!

Egy évtized híján közel másfél százada, hogy a Magyar Tudományos Akadémia, akkori nevén a Magyar Tudós Társaság, 1837-ben pályázatot írt ki „a két testvér magyar hazában, Magyarországon és Erdélyben vagy a hajdani magyar tartományokban” használt és a régi forrásokban található helynevek gyűjtésére és magyarázatára. E helynévpályázat kiírása egyik láncszeme volt annak a nagy jelentőségű eszmetörténeti áramlatnak, amely a feudalizmus kezdődő felbomlásától, a humanizmustól elindulva a polgári nemzetek kialakulásának korában, a felvilágosodáson és a romantikán keresztül olyan nagy egyéniségek, mint Rousseau és Herder, munkásságának hatása alatt formálódva, a nemzeti tudat kikristályosodásával együtt a nemzeti nyelv kiművelésének, a népi-nemzeti hagyományok gyűjtésének igényéhez vezetett. Ha a humanizmus ösztönözte a nemzeti nyelvű irodalmak létrejöttét, akkor a XIX. sz. első fele teremtette meg fejlődésük betetőzésének, a népi-nemzeti nyelv kiművelésének magasfokú igényét. Ezért érezzük úgy, hogy Danténak a „vulgáris nyelv”-ről mondott híres szavaira: „Ez lesz az édes kenyér, mellyel ezek fognak betelni. Ez lesz az új fény, ez lesz az új nap, amely fel fog kelni, ahol a régi lenyugodott, és sugározni fog a sötétben levőknek, akiknek a megszokott nap már nem fény” – Csokonai „A magyar nyelv feléledése”-ről szóló írásában a beteljesülés ízével felel: „Magyar nyelv! Édes nemzetemnek nyelve! Teáltalad szólaltam én meg legelőször, teáltalad hangzott először az én füleimbe az édes anyai nevezet, te reszketted meg a levegőget, amelyet legelőször szíttam, az én bölcsőm körül . . . a te darabolt ízeckéiden kezdettek kifesleni az én gyermeki elmémnek első ideái, mint a született hajnalnak apró sugárai, amikor a világosság lenni kezd. Azolta, mind e mai napig is . . . édesebben hangzott terajtd az életnek közbeszéde . . .”¹

A nemzeti tudat, nemzeti múlt és nemzeti nyelv szoros eszmetörténeti összefonódottsága e korban magyarázza az akadémiai helynévpályázat tudományos szemléletét: a helynevek nemcsak a nemzeti nyelv elemei, hanem a nemzeti múlt élő-eleven emlékei is, ezért a történeti helynévanyag gyűjtése és a helynevek magyarázata egybekapcsolódik a jelenben használt helynevek tanulmányozásával. Három évvel a pályázat kiírása előtt, 1834-ben Benepusztán került elő az első honfoglaló magyar sírlelet, amelyet Jankovich Miklós *A 'Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei* II. kötetében (1832–34) nyomban közzé is tett. A lelet történeti értékelésében érdekesen nyilatkozik meg a kor helynévszemlélete. Jankovich felteszi, hogy Benepusztá nevét egy Bene nevű honfoglaló magyar vitézről

¹Csokonai Vitéz Mihály Minden munkája. II. Bp., 1973. 127.

kapta, s minthogy a sírlelet a kalandozások korából, a X. sz. első feléből származik, arra következtet, hogy az eltemetett harcos maga Bene vitéz volt. Jankovich ma kissé naivnak tűnő, de kétségtelenül logikus következtetésének korábbi tudományos módszertani előzményei voltak Pray György és Horvát István néhány sikeres helynévmagyarázatában, de lényegében a kornak helynevet, birtokot és birtokost szoros egységben látó szemléletére támaszkodott. Ennek kialakulása az Árpád-korra nyúlik vissza, s teljesen kialakult formában jelentkezik már Anonymusnál, akinek nem annyira sokat tárgyalt etimológizálgatása érdekes, hanem éppen helynévtörténeti szemlélete, amely szerint számos helynév az első birtokos nevére megy vissza. Ez a szemlélet hat Jankovichnál is a Benepusztai lelet történeti magyarázatában. A birtokviszonyok a helynévtörténeti szemléletet e korban is jelentős mértékben meghatározták: a helynevek története sok esetben a birtokos nemesi családok—nemzetségek történetébe torkollott.

E szemlélet a helynévkutatást hosszú időn át meghatározta, s nem tette lehetővé a szinkron és diakron helynévkutatás, a helynévgyűjtés és helynévtörténet módszertani szétválasztását. A helyzetet még bonyolultabbá tette az, hogy a XIX. sz. második felében előtérbe került a hivatalos helynévhasználat és helynévadás kérdése, s ez még zavarosabbá tette a helynévgyűjtés és helynévkutatás szempontjait. A szempontoknak tisztázatlan volta jellemzi Pesty Frigyesnek a múlt század hatvanas éveiben elkészített hatalmas helynévgyűjteményét is, amely nem tesz világos különbséget egyrészt helynévgyűjtés és helynévmagyarázat, másrészt népi hagyomány és írásos források, végül a népi névadás és névhasználat és az írásos, hivatalos és térképészeti névanyag között. A hivatalos névadás és névhasználat előtérbe kerülését eredményezte a községnevek rendezése is a századfordulón.

Így a helynévgyűjtés és helynévkutatás hosszú időn át nem jutott el a szempontok és módszerek világos meghatározásáig, ennek oka azonban nem magában a nyelvtudományi kutatásban keresendő, hanem a helynevekkel kapcsolatos társadalmi szemléletben is. Éppen ezért, bár már Jankó János is fontos lépéseket tett (főleg „A Balaton-melléki lakosság néprajza” [Budapest, 1902] c. munkájában) a helynévkutatás korszerű, a mai tudományos igényeknek is megfelelő módszerének kialakítására — amelyet azután Szabó T. Attila a negyvenes évek elején a történeti anyag feltárásával egészített ki —, mégis csak társadalmunk szocialista átalakulásával vált lehetővé a helynévkutatásban olyan szemléletnek a kialakulása, amely kiküszöbölte az előző korszak történeti-társadalmi adottságokból származó hibáit és véglegesen kidolgozta a helynévgyűjtés helyes szempontjait. Ebben a munkában Benkő Lorándnak és Kázmér Miklósnak vannak nagy érdemei.

Az új szemlélet a helynevek valóban létező népnyelvi, társadalmilag érvényes formáinak összegyűjtését irányozta elő, az eredetükre vonatkozó népi hagyományokkal, magyarázatokkal együtt. Itt tehát a helynévgyűjtés és helynévkutatás társadalmi szemléletének alapvető változásával állunk szemben, amely összhangban van társadalmunk átalakulásával. Ugyanakkor nyelvtudományi szempontból is fontos új elem a diakronikus és szinkronikus szemlélet, a helynévgyűjtés, helynévtörténet és helynév-etimológia világos szétválasztása.

Ilyen új elméleti alapokon indult meg 1962-ben az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről a helynévgyűjtés munkájának megszervezése országos viszonylatban. Elsőként Zala megye kezdeményezte, hogy önkéntes munkatársakkal társadalmi munkában, azonban a MTA Nyelvtudományi Intézetének irányításával és segítségével összegyűjteti a

megye helyneveit. A gyűjtést a Nyelvtudományi Intézetben főleg Végh József és részben Papp László irányította, míg Zala megyében Ördög Ferenc vezette. Az önkéntes gyűjtők anyagát kiváló szakemberek – Ördög Ferenc, Markó Imre, Kerecsényi Edit – ellenőrizték és tették közzé. A munkálatok anyagi fedezetéhez nagy segítséget nyújtott Zala megye, amely a gyűjtemény kiadását is vállalta.

„Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteményét a nemzetközi tudományos világban nagy elismeréssel fogadták. VI. Šmilauer prágai professzor így ír róla: „A helyneveknek (főképp a dűlőneveknek) a gyűjtése – és ezzel az utókor számára való megmentése – minden szocialista országban a legsürgetőbb tudományos feladatok közé tartozik. 'Zala megye földrajzi nevei'-nek kiadása egyike az idevágó hasznos részletmunkáknak. Ez a mű nemcsak módszere révén áll példaképként előttünk, hanem a mindenre kiterjedő segítség miatt is, amelyben a hivatalos szervek e munkát részesítették.”² Ugyancsak nagy elismeréssel írt T. Itkonen finn professzor e kötetéről. „Önkéntes munkatársak és szakemberek közös erőfeszítésével – írja – Zala megyében igen megbízhatóan és aránylag kimerítő bőségben jegyezték fel a (hely)neveket . . . A zalai példák és tanulságok alapján most már Magyarország más tájain is el lehet kezdeni a gyűjtést . . . Zala megye földrajzi nevei a finnugor nyelvtudomány területén egyike a legmegbízhatóbb anyaggyűjtéseknek és pillanatnyilag, sajnos, nincs példa rá a finnugor névtudományban, hogy ilyen hatalmas területről ilyen gazdag és kimerítő anyagot gyűjtöttek volna össze. E magyar publikációt remélhetőleg követik majd más finnugor népek kiadványai is.”³

Nemzetközi viszonylatban is kimagasló teljesítménynek tartja „Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteményét H. Protze német nyelvudós. „A mű értékét növeli – hangsúlyozza Protze –, hogy a különböző népek és nemzetiségek nyelvi kölcsönhatását is lehet tanulmányozni a kötet alapján. A zalai nevek között német eredetűek is szerepelnek, pl. Hosszúvölgy (= Langwiese), Fukszköz, Drájpes, Strejpec, Jágerföld . . . noha a lakosság e településeken már megmagyarosodott”⁴. Mint ezek az idézetek mutatják, „Zala megye földrajzi nevei”-nek gyűjteménye nagy elismerést és megbecsülést szerzett a magyar nyelvudományban és a nemzetközi tudós körökben.

A zalai kötetet egy évtized múlva követte „Somogy megye földrajzi nevei”-nek gyűjteménye. A somogyi gyűjtés terve többet foglalt magába, mint a zalaié, amennyiben az élő népnyelvi helyneveken és a kataszteri térképen szereplő névanyagon kívül a Pesty-féle gyűjtést, az 1859-ben az első nagy tagosítás előtt készült croquis-k, 'névgyűjtemények és összefoglaló térképek' adatait is tartalmazta. A kötet tervét a somogyi munkatársak részéről Várkonyi Imre és Király Lajos, az MTA Nyelvtudományi Intézete részéről Végh József, Balogh Lajos és Papp László dolgozta ki. A kritika a somogyi kötetet is nagy elismeréssel fogadta. Kálmán Béla a somogyi helynévanyagot részletesen elemző, szakavatott véleményét a következőképpen összegezte: „Köszönettel tartozunk a tudomány nevében mindazoknak, akik a most ismertett kötet létrehozásában közreműködtek és megjelenését lehetővé tették. Nemcsak egy pusztulófélben levő hagyományt mentettek meg a további kutatás számára, hanem új, értékes adatok tízezeivel bővítették

² Zpravodaj VII. 69, 221–224.

³ Finnisch-ugrische Forschungen 36. 399–402.

⁴ Namenkundliche Informationen 19 (1970. Okt.) 29–30.

ismereteinket.”⁵ Ugyanerről a somogyi kötetről P. Ariste szovjet nyelvtudós a következőképpen nyilatkozott: „Somogy földrajzi nevei az eddig megjelent legjobb földrajzinévgyűjtemény a finnugor névtudomány területén. Ez a mintaszerű kötet minden finnugor kutatónak példaképpül szolgálhat.”⁶

E helynévgyűjtemények soha el nem készülhettek volna, ha a megyei művelődési osztályok erkölcsileg nem támogatták volna a gyűjtéseket és ha a kiadás terhéből is jelentős részt nem vállaltak volna magukra. A magyar nyelvtudósok mindig a legnagyobb elismeréssel és hálával fognak tekinteni a helynévgyűjtéseket patronáló megyékre. Most a zalai és a somogyi kötetek után elkészült Tolna megye földrajzi neveinek gyűjteménye. Ez alkalomból az MTA Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nevében hálásan megköszönöm Tolna megyének, és különösen dr. Gugyi János általános tanácselnökhelyettesnek, valamint dr. Vadas Ferencnek, a Babits Mihály Művelődési Központ igazgatójának, továbbá dr. Ördög Ferencnek, a gyűjtések szervezőjének, s nemkülönben a gyűjtést végző pedagógusoknak és a közzevetést végző nyelvészeknek áldozatos munkájukat. Elismeréssel köszöntöm az MTA Nyelvtudományi Intézetét is, amely számos tudományos feladata mellett a magyar nyelvjárási szókincs gyűjtéséről is gondoskodik, főleg pedig Végh Józsefet, aki Papp László szerkesztőtársának segítségével a pedagógusokat a földrajzi nevek gyűjtésére ösztönzi, a helynévgyűjtéseket a helyi vezetőkkel megtervezi és megszervezi, a kiadandó anyagot pedig nagy fáradtsággal lektorálja és megszerkeszti.

A zalai földrajzinévgyűjtemény sikere a helynévgyűjtést országos mozgalommá tette. Szabolcs-Szatmár megyében a gyűjtési munkát és a feldolgozott anyag kiadását a debreceni KLTE és a nyíregyházi Tanárképző Főiskola magyar nyelvészeti tanszékei, főképpen Kálmán Béla, Sebestyén Árpád és Mező András szervezték meg. A baktalóránt-házi járás helynévanyagát Mező András 1967-ben közzé is tette. Heves megye földrajzi nevei I. részét (Az egri járás.) 1970-ben Pelle Béláné adta ki. A többi megyében a helynévgyűjtést az MTA Nyelvtudományi Intézete, közelebbről a Végh Józsefből, Papp Lászlóból, Ördög Ferencből és Balogh Lajosból álló tudóscsoport irányítja.

Köszönet illeti meg valamennyi felsorolt megyénk vezetőit, művelődési osztályait, pedagógusait a helynévgyűjtési munkák megtervezéséért és megindításáért. Kívánjuk, hogy e munkák mielőbb sikeresen befejeződjenek s elkészüljön a nagy mű, Magyarország népnyelvi földrajzi neveinek gyűjteménye. A magyar tudomány története nem egy példát nyújt arra, hogy nagy lendülettel megkezdett vállalkozások elakadtak a túlzottan magas követelmények miatt. Éppen ezért igen fontos, hogy a lelkes munka hevében a gyűjtést most kezdő megyékben a zalai, somogyi, tolnai kötetekben kialakított szempontok, módszerek és követelmények lényegesen ne módosuljanak, legfeljebb finomodjanak. Ebben az esetben remélhetjük, hogy belátható időn belül létrehozhatjuk a magyar nép e fontos nyelvi alkotásának, a sok esetben nyelvi ereklyékké váló földrajzi neveknek felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét.

Befejezésül hadd idézzem Arany Jánosnak, az MTA főtitkárának 1864–65. évi jelentéséből a következőket: „... valamint anyagi téren nem az elzárkózás – mely már lehetetlen is – szolgál üdvünkre; hanem minél nagyobb részvét a világforgalomban; úgy a

⁵ Magyar Nyelv LXXI. 364.

⁶ Az MTA Nyelvtudományi Intézetéhez küldött levéltávirat.

szellemiek terén politikai súlyunk *is* aszerint növekszik, a minő osztalékkal járultunk az egyetemes tudomány előbbreviteléhez. — Egy van főleg, mi első helyen reánk magyarokra néz : hazánk minden oldalú megismerése s megismertetése a nagyvilággal. Ha majd e haza szent földjén minden rög ismerve lesz, minden kődarab elmondja, honnan jött, kivel találkozott; ha minden élő, mely rajta tenyész és mozog, általunk összegyűjtve, a közös rendszerben foglal helyet; ha kitanultuk ege mérsékletét, a nedv és aszályhordó fuvalmak viszonyait; ha népei egymásra temetkezett rétegeit felbúvárlottuk a legmélyebbig, de kivált a ma élőknek — édes nemzetünknek — *a nyelv és tettekben nyilatkozó múltját, jelenét a tudomány teljes fényébe állítottuk*: ez által oly politikai tőkére tettünk szert, melynek keletét legörömeőbb ismeri el a művelt külföld. *És im*, ez a honszeretet a tudományban.”⁷*

⁷Összes művei. Kritikai kiadás. XIV. kötet (Bp., 1964.), 118.

*A helynévgyűjtés helyzetére és szervezetére vonatkozó adatokat Végth József szívességének köszönhetem.